

МЛАДИЯТ ЛИЛИЕВ В СВЕТЛИНАТА НА НОВИ ДОКУМЕНТИ

Георги Константинов

Не зная сега дали е така, но едно време учениците от гимназиите имаха албуми, върху цветните подвързии на които беше отпечатано *Poesie*, или *Pour souvenir*, или просто *Album*, а вътре се мъдρεха всякакъв род пожелания, мисли на големи хора, понякога преписани, без да е посочен авторът и направо подписани от някой, комуто са харесали; мъдρεха се и стихотворения, най-често „стихотворения в проза“ и какви ли не изповеди или пък само: „подпишът ми скромен, имай го за спомен“...

Възпитаниците на Свищовската търговска гимназия бяха делови младежи. Сериозната практична работа, за която се подготвяха, ги предпазваше може би от сантименталните увлечения, присъщи на младостта им. Мнозина от тях, както се знае, между тях и синове на заможни родители, вече мислеха за несвършенствата на общественото устройство, четяха социалистически книги и вестници, мечтаеха за бъдещето, подготвяха се за борбата, която предстоеше, за да се преустрои обществото.

Николай Лилиев попадна в търговската гимназия случайно и по недоразумение, което остава съдбовно в живота му, защото е слаб да го отстрани, а то властно му се натрапва и по-късно.

В Свищов той вече изпълква между съучениците си със своята склонност към поезията, те го помнят като рецитатор на Ботев и Полянов. Но той учи старателно уроците си и чете на български, руски и немски не само поезии, а и философска и политико-икономическа литература. Какво участие е вземал в препирните по тогавашните злободневни политически въпроси, особено по разногласията между тесни и широки социалисти, не можем да знаем. Какъвто е бил свит може и никак да не се е проявявал в тях. Но много показателно е това, че когато през януари 1903 г. неговият приятел и съученик Цоню Стоянов Герганов от дряновското село Керека, му поднася своя албум с молба да напише нещо за спомен, Николай Михайлов не използва хубавата хартия, за да остави там някое свое произведение, нито преписа чужди стихове, а сподели мисли, които наистина го вълнуваха и които беше много уместно да изтъкне на един ученик, очевидно отдаден на подготовката си за стопански деятел:

„Цоню — обръща се Николай Михайлов към собственика на албума — забравих кой е автора на това тъй бележито изречение: „ако искаш да добиеш истинско щастие, дръж в равновесие чувствата с разума“, разбира се, че това е субективно, може би, както и самото щастие, но аз днес, когато съм необуздан в своите чувства, когато мечтателността ме цял погълна и станал роб на самите мечти, аз често си го спомвам и с жал си го повтарям, защото чувствителността е, която движи човека и която го тласка из двете тъй противоположни сфери: „песимистическа“ и „оптимистическа“, която го кара да забрави усмивката в стремлението си да намери „целта на живота“ и, когато вече той добие отрицанието в отговор на своите въпроси, да замечтае за „идиличен живот“, далеч да бъде от живота, от днешното общество, в което земните несподи достигат апогея на своето величие и в което най-ярко се забелязва класовият антагонизъм на двата ла-

гера: „експлоататори“ и „експлоатирани“ (к. м.). . . И търси човека на чувствата блаженство поне кратко и, когато в отговор на това получи като догробен гост тъгата, той напусто се провиква с думите на великия руски романист Достоевски: „Две минути блаженство? . . . Нима това е малко, господа, макар и през целия човечески живот? . . .“

„Да скратя вече ще бъде по-добре, нали? Албума си ми даваш тогаз, когато душевното ми настроение е готово да ми създава сюжети, които един здрав ум не би могъл да асимилира и да създаде от тях било някоя скица, разказ, очерк, портрет и тем подобни, едно от които би заслужило да краси една страница от албума ти.

„Аз изпълних дълга си, да ти пиша, за да не ме забравиш, обаче доколко ще ти послужи албума да си припомниш за своите другари, бих желал да ми е известно твоето бъдеще, и ако то е изтъкано от мъки, скърби и лишения, то още отсега предвещавам на албума някой затънтен кът, тъй като всякой един спомен за миналото ще къса сърцето и ти унесен в своите ученически дни, напусто ще си въобразяваш, че се намиращ на онази ученическа скамейка, на която си прекарал най-щастливите дни от живота си, защото колкото и да ни се вижда грозен ученическият живот, със своите насилня, терор на мисълта от страна на нашите възпитатели, все пак той е този, в когото материалната обстановка на живота не интересува човека, зер лесно се живее под бащин покрив, мили, кога неволи още не са ни покосили!

Тук вече всяка мисъл отлита от главата и аз се спирам, за да дам простор на своето име, което нявга белки ако видиш ще си спомниш за мене!“

Свищов, 12. I. 1903 г.

Н. Михайлов, IV „а“ курс (Из Стара Загора)

Посвещението, ако можем да го наречем така, заема три страници от албума на Цоню Герганов. В архива на Лилиев е запазено доста подробно писмо от Герганов до Лилиев (с дата 9 юни 1960 г.), в което, сякаш за да отговори на пожеланието на своя другар от Свищовската търговска гимназия („бих желал да ми е известно твоето бъдеще“. . .), Герганов съобщава най-важните стъпки в живота си през изтеклите години. Два дни преди да напише писмото си Герганов прочел във вестниците статии за седемдесет и пет годишнината на Лилиев и по този повод прави къси лирични отклонения:

„ . . . Навярно си спомняш, че през май 1902 г. обявихме стачка на няколко гостилници в Свищов, като искахме по-ниски цени и по-добро качество на храната. В началото на следващата учебна година основахме първата ученическа кооперативна гостилница „Солидарност“, която и досега служи като образец на ученическа гостилница.

„Може би си спомняш също, че по идеологически причини група ученици си устройвахме „тайни срещи“, при които разисквахме прогресивни мисли. Оттогава аз станах социалдемократ. Сега съм член на ОФ. . . . Загледах се в твоята снимка, поместена във вестника и да си призная, почувствувах се горд, че някогашния мой другар-съученик и съидейник заема видно място в нашата общественост и реших в себе си да ти отправя едно искане като напълно се присъединявам към дадените за тебе прекрасни отзиви“. . .

Последвалият отговор (от 13 юни 1960) ни подсеща и за същността на „искането“ на Герганов:

„Драги Цоню, искрено се зарадвах на твоето „дълго“ писмо, което прочетох с най-голямо внимание. Макар че нямам познати в тия среди, бъди уверен, че при първа възможност ще направя въпрос, за да заминеш със съпругата си за САЩ. Дали ще ме послуша някой, не бих могъл да ти кажа, но силно се съмнявам. Ти знаеш сам колко мъчно стават тия работи, и колко лесно може да се излъже човек. Но ти недей се лъга! Най-сърдечни поздравии — Николай Лилиев.“. . .

Да се върнем към посвещението. Другарят Герганов е ходил със съпругата си в САЩ и, слава богу, завърнал се е здрав и читав, от което спечелих и аз, защото можах да се свържа с него чрез посредничеството на др. Тихомир Тихов, редактор в издателство „Български писател“ и да получа някои ценни указания за Лилиев като ученик в Свищов, преди всичко

препис и фото-копие от посвещението и от корицата на албума. И те сега са в архива на Лилиев.

Посвещението е първият запазен писмен „документ“ за Лилиев, писан от самия него. Какво възрастност можем да научим от този документ, с толкова характерната в него младежка сериозност?

Ученикът се прощава с училището. Тъй като няма възможност да продължи образованието си, той се прощава и с „бащиния покрив“, прощава се завинаги с младините, със свободата. В лирическият тон на тая раздяла няма нищо особено. Оригиналноста на посвещението започва оттук нататък: седемнадесетгодишният младеж смята, че влиза в живота подготвен за неговите изненади. Той знае, че някой някъде е казал нещо много важно, нещо „бележито“, но непостижимо. „Истинското щастие е в равновесието между чувствата и разума“. Това „бележито изречение“ младежът е научил сигурно от Гьоте. Но той не може да постигне препоръчаното равновесие, защото е „необуздан в своите чувства“ и защото — това като изповед на български младеж в зорите на нашия век е вече нещо ново, — защото „в днешното общество земните несгоди достигат апогеята на своето величие“, в него, в обществото „най-ярко се забелязва класовият антагонизъм на двата лагера: експлоататори и експлоатирувани“. Тая истина той е научил не в училището. За нея училището го изключи. . . Научил я е от книгите, от социалистическия печат. Може би и сам Николай Михайлов е говорил за класовия антагонизъм при разискванията в „нелегалния социалистически кръжок“. Слабо изявеният наставнически тон в посвещението подсказва и едно нескривано самочувствие у Николай Михайлов. Но нека не засилваме онова, което е само предположение. Изтъкването на „класовия антагонизъм“ е до известна степен на мода през ония години на остри пререкания между тесни и широки социалисти, години, когато социалистическото движение в България се освобождава от народническата романтика и стъпва на здрави научни основи. Николай Михайлов е знаел съществени истини на марксистическото учение и ги е възприел дотолкова, че ги споделя в едно другарско посвещение. Но веднага след като е изтъкнал тия истини, той изповядва нещо, което е съвсем лично негово и което в близко и далечно бъдеще ще стане ярка отлика на мисълта и чувствата му:

„И търси човекът на чувствата блаженство поне кратко. . . а в отговор на това получава като догробен гост тъгата. . .“

Ето къде прозвучава за първи път лилиевската тема, изразена после в много вариации из стихотворенията и поемите му и заглъхнала в последната му песен, внушена от същата оная тъжна мисъл за „догробния гост“:

В далечни спомени се губя.
Какво ли ще намеря там?
Дали животът, който любя,
ще затрепти с неверен плам?

Или смъртта, която чака
и непрекъснато зове
да минат в гънките на мрака
най-верните ѝ синове?

Дори и като младеж, когато е „необуздан в своите чувства“ Николай Лилиев и не помисля, че в това общество на „експлоататори“ и „експлоатирувани“ кипи борба, кипи и зове всички честни люде, преди всичко ония, които виждат и знаят на какво се крепи неправдата. И десет години по-късно, като сътрудник на сп. „Борба“, когато пише стихотворения, с които най-много се доближава до социалистите, тъннежът на борбата прозвучава в тия стихотворения като далечно ехо. А след това „чувствителността“ му изцяло се подчини на „песимистическата сфера“, той дори престана да мечтае за „идиличен живот“. Но истината за същността на съвременното общество не претърпя промени. За нея той все така недвусмислено се изказва и след войните и особено след Девети септември.

Интересна в онова посвещение е изповедта на Николай Михайлов, че „душевното му настроение“ било готово да му „създава сюжети, които един здрав ум не би могъл да асимилира. . .“ Смисъла на това изказване бихме могли да разберем донякъде като помним, че непосредствено преди него е цитиран Достоевски. . .

А не е излишно да изтъкнем, че по-нататък, когато вече печата и участва в литературния живот, Николай Лилиев най-старателно избягва да говори за свои „сюжети“, творчески планове и т. н.

За сюжетите от младежките му години се отнася онова, което Лилиев ми каза през 1944 г.: „В Свищов и по-късно, като чиновник в Стара Загора, — пишех. Но като започнах да вниквам по-дълбоко в съвършенствата на големите поети, реших, преди да продължа да пиша, да науча онова, което белязаните хора са писали. Тогава събрах тетрадките с младежките си работи, изрових една яма в двора на „голяма мама“, гдето беше кухнята на лелите, и там погребях първите си глупости (тая дума Лилиев употребяваше винаги, когато говореше за свои творби). Казах си: „Така не може, млади приятели. Ти по-рано ще научиш какво са писали другите, че тогава, ако имаш да кажеш нещо — пиши!“ — От юношески години още знаех, че не бива много да се пише. Винаги, когато съм живял с някоя своя идея и когато съм искал да пиша, съм се питал: „Можеш ли да кажеш нещо, което не е казано преди тебе?“. . .“ Затова предпочитах да чета. И четенето е творчество. . .“

От Свищов Николай Михайлов се прибира в родния град. Приятели на семейството почти веднага настанили дипломирания специалист по търговия и счетоводство като деловодител в местния клон на Българската земеделска банка. Тук работил до есента на 1905 г. Службата му тежала и той често се оплаквал на приятелите си от тежкото задължение по цели дни да пише само цифри, цифри, цифри.

Ала тук, в родния град в неговата будна интелигенция Лилиев намерил добри приятели като Борис Бакалов, Иван Георгиев, Минчо Нейчев, малко по-късно Димитър Подвързачов и други възторжени социалисти, които се събирали всекидневно в клуба или някъде из Аязмото. Четели книги, обсъждали четеното, уреждали вечеринки, утра, представления. Лилиев изцяло се отдавал на другарските увлечения, а другарите му го обичали за неговите възторзи, за необикновената чистота на душата му.

— Той — говореше ми след смъртта му Борис Бакалов, като се пренасяше в юношеските години — беше необикновено чист, серафичен човек. Остави го при най-хубавите жени, той няма да почувствува към тях никакво влечение, макар че беше нормален и силен младеж. Тъкмо това го издигаше над всички. И всички го обичаха.

И Лилиев до края на живота си пазеше хубави спомени за някогашните си приятели. — „Всички те — подчертаваше той — бяха или тесни или широки социалисти. Такава беше нашата интелигенция тогава“. (Николай Лилиев — човекът, поетът, стр. 53).

Образът на младежа Николай Михайлов, всред другарите и близките му през тия може би най-щастливи за него дни, ярко, с чертите, които рязко го отделят и остават характерни за него през целия му живот, се очертава в писмата на Ружа Фъртунова, неговата братовчедка, тогава млада учителка в Акардженското училище. Външно приветлива и нежна, тя живо се интересувала от литература и театър, знаела руски език и дори се опитвала да превежда. Лилиев се привързал към нея. Привързаността му се засилила, като научил, че братовчедката обича Димитър Подвързачов, с когото се запознала в училищната инспекция. Преди да пристигне Лилиев от Свищов, Димитър Подвързачов бил преместен в Шумен. Неспокойната Ружа Фъртунова почти всекидневно кореспондира с него, а през свободното време дири своя братовчед, който с жив интерес и с братска преданост слушал нейните възторжени разкази за проявления вече оригинален поет и необикновен другар Димитър Подвързачов.

Из гъстата купчина писма, натъпкани в оная голяма кутия, за която поменах по-горе, изплува образът и на „доброто момченце“ (това пише братовчедката), „славния, добрия, безподобния Николай“ (това пък е първата преценка на Димитър Подвързачов за човека,

с когото после няколко десетилетия деляха радости и скърби). Почти във всяко свое писмо Ружа Фъртунова съобщава на Подвързачов нещо и за доброто, неподобното момче, което скоро става посредник между двамата влюбени, особено когато Подвързачов прекарва отпуската си в Стара Загора. . . „Моля ти се — пише Подвързачов — напиши ми няколко реда, но не ги пращай с пощата, а чрез Николая“. . . или: „дovчера се погрижи да излезеш и да отидеш у Николаеви. Искам да посрещнем новата година наедно. Не отивай на вечеринка, за да не дохождам и аз, ами гледай да отидеш у Николаеви, или пък прати да го извикат да те вземе и да те води уж на вечеринка — разбираш? Ще те чакам без друго!“ — това хитруване се е налагало от едно обикновено битово обстоятелство: роднините на „момата“ не одобрявали „момчето“ и те трябвало да се прикриват. „Безподобният Николай“ е бил най-сигурното им прикритие. А представям си каква радост е изпълвала душата му. Той страстно се отдаваше на всяка възможност да помогне на чуждата любов! В такива добротворства беше неговата стихия. На тази отлика в характера му ще се спирам и по-нататък, но сега не мога да устоя на изкушението да разкажа за една случка, пак свързана с подобно „прикритие“. . . През 1933 г. (ако помня добре) Лилиев получи у дома, на „Мерхамлъ“, (сега „Петър Станчев“) тревожна телеграма от някакъв безумно влюбен младеж в Стара Загора, решил да се самоубие заедно с възлюбената си, защото баща му научил за увлечението му и му изтеглил ушите. На Лилиев момчето и момичето бяха изповядали своите чувства един към друг, когато той беше в Стара Загора. Той не можа да замине, но телеграфира и на младите и на бащата. Наместата му помогна на влюбените.

На себе си Лилиев още в младежките години беше забранил тая страст (това е сложен психологичен случай, който заслужава да се разисква специално), защото искаше да съсредоточи цялата си сила в духовни дирения, да принадлежи изцяло на идеалите си за поезия и красив живот, и защото още от юношеските си години за него най-възвишеното човешко дело беше самопожертвуването. Не случайно най-близките приятели и в живота и в изкуството му бяха Владимир Димитров-Майстора и Андрей Стоянов. . . Но, да се върнем към „документите“:

Ружа Фъртунова в писмо от 10. XI. 1903: „Николай, както се вижда, е чел повечко, стихове доста много знае“.

От 9. II. 1903: „Аз обичам да ходя у Николаеви, защото само с него мога да говоря за тебе и той те обича. Нали е добро момченце?“

От 23. XI. 1903: „Концертът беше в полза на македонските бежанци. Търсих Николай да му дам моя билет. Той отказа да отиде сам: не му било там мястото. После дойдоха и други и не ме оставиха. Отидохме с Николай. . . Той беше при мене и през всичкото време почти ми говори стихотворения и за тебе. Аз нищо не слушах (от концерта), не виждах, а само него зяпах. Бях щастлива, че можах да слушам да говорят за тебе.“

От 17. XII. 1903: „Видях се с Николая, той си е изписал французски книги; имаше и двама философи — Спиноза и не знаех още кой. Казва, че ще чете философия, един ден да може да критикува. И ако ти издадеш своя сбирка стихове, той ще излезе с една прекрасна критика за нея. Нищо не е чудно, но мене тогава не беше само смях.“

(Обещанието си Николай Лилиев можа да изпълни едва след смъртта на Димитър Подвързачов. Аз събрах повечето от неговите басни, които издаде Хемус. Лилиев написа вдъхновен предговор към книгата.)

• От 29. I. 1904: „Николай тази вечер ми остави една книжка „Философия на егизма — Ницше, Ибсен и Щирнер“.

От 7. II. 1904: „Днес направихме една разходка близу до Дервеня. Николай беше взел „Капитала“ на Маркса, но не можахме и два листа да прочетем. Не се спряхме.“

От 25. II. 1904: „Снощи ходихме с Николая в клуба на „тесните“. Говори Харлаков за руската соц. демокрация и Руско-японската война. . . Тази вечер има представление. Групата на Роза Попова дошла, ще дава „Бездна“. . . Николай ще отиде; викаше и мене“.

От 29. II. 1904: „Ходихме доста надалеч към Трите могили за теменуги. През всичкото време бях загрижена, без охота слушах, или по право се преструвах, че слушам, като четеше Николай по пътя. Бях му дала Максим Горки.“

От 14. III. 1904: „Тази вечер, като се връщах, ходих у Николаеви. Даде ми един сборник „Общо дело“ — съвременни теми.“

От 22. III. 1904: „Николай ми даде от Андреевич книга за Горки, Бакалов превод.“

От 13. IV. 1904: „Днес прочетох „Края на Содом“. . . Занесох я на Николай на обяд. Стоях до два часа. Четохме през всичкото време, повече от „Общо дело“. Чете ми Николай и философия. Чете ми за Декарт — биографически черти и много накратко неговата философия.“

От 14. IV. 1904: „Снощи ходих на представление с Николай. Най-после видях тази многострунна пиеса „На дне“.

От 2. VIII. 1904: „Ходих с Николай на станцията. Изпращаха Бакалов, исках да го видя.“

(Георги Бакалов вече е известен книжовник и обществен деец — гордост на напредничавата старозагорска младеж.)

От 7. II. 1905: „Утре ще дават „Мещани“ във Военния клуб. Николай ще ни води почти всичките учителки.“

От 15. III. 1905: „Завчера имаше вечеринка в театъра, на широките. Николай декламира. Излязло доста хубаво, аз не ходих“.

На 7 януари 1904 г. Николай Михайлов пише първото си писмо до Подвързачов.

На 3 февруари с. г. Ружа Фъртунова съобщава: „Ти си писал вече на Николай. Като отидох у тях, той беше вече научил писмото ти наизуст. И колко се радваше, ако и да беше на легло. И досега е още болен. Страда от треска и гърло. Днес ходих пак да го видя. „Пиши на Юрий“ ми каза „ако умра“. (Той те нарича с това име, много му харесвало). „Нё, казах, ти ще му пишеш и ще го поздравиш нарочно. Говорихме върху две статии от „Право дело“: „Нашата социална дейност“ и „Политиката и бъдещето на учителския съюз“. И между това от време на време Николай пак повтаряше откъслечи от писмото ти.“

След десет дни: „Тази вечер ходих у Николаеви. Беше разтурил писмата си, видях две твои. . .“

И в детските си години, и като младеж, и до края на живота си Лилиев често и тежко боледуваше. Най-често от стомах, корем. Болестта го връхлиташе неочаквано, сякаш го дебнеше. И затова той странеше от хората, не излизаше, никак не ходеше на гости. След Първата световна война стана вегетарианец и в продължение на три десетилетия все повече и повече ограничаваше постната храна. Сестра му обаче, която от 1902 г. му е и майка, много се грижеше за него. Макар че той се занимаваше изключително с духовна работа, общо взето беше снажен. Дори и при аутопсията лекарите се учудиха, като видяха завидно здрави всичките му органи — само една язва, отдавна властно настанена в стомаха. . .

Онова, което му е съобщавала в писмата си Ружа Фъртунова и няколкото плахи писънца от самия Николай Михайлов до Подвързачов е здравата основа на едно безоблачно, предано тридесет и пет годишно приятелство. Преди да са се видели, те вече се познават и обичат. — „Поздравя Николая, славния, добрия, безподобния Николай“. . . „Как често мечтая, че съм дошъл вече в Стара Загора! Нали ще можем да се виждаме и срещаме у Николаеви“. . . пише в писмата си от Шумен Димитър Подвързачов. Той е четири години по-голям от Лилиев, вече е печатал стихотворения в някои списания. Не друг, а народният поет Иван Вазов пише за него отзив в сп. „Българска сбирка“ (1900) и нарича стиховете му „звучни и картинни“ — тъкмо онова, което и Лилиев е харесвал.

Зетят на Лилиев — Минчо Чакъров — през 1904 и 1905 г. учителствува в Чепино — Каменица и кани на гости Николая, Ружа и Димитра. Като съобщава това на своя приятел в Шумен, Ружа Фъртунова добавя: „Николай говорел, че от всичките си познати и роднини обичал Минча, тебе, сестра си и мене. . .“

Николай по това време е двадесетгодишен. От две години вече сам си изкарва прехраната и си купува книги, получава български, руски, френски списания. . . но в писмата на своята братовчедка, учителка, малко по-голяма от него, той изпква винаги като момче, дори като „момченце“ — необикновено предано, любознателно, неспокойно отдадено на литературните си занимания и на другарството.

От 19. II. 1905: „Днеска от две часа отидох у Николаеви, стоях до 6 1/2. Преведохме едно стихотворение от Хайне. аз го преписах и ще ти го пратя. Николай намира, че не сме го разбрали добре и превода е много волен, по право могло да се нарече „по Хайне“. Той сверява и с оригинала — на немски. Мъчихме се доста, догде го преведем и после започнахме друго, но дойдоха Райна Дечева и Кълвачев и ние оставихме. Николай не искаше да ти го пращам, защото било много глупаво. Мене ми се харесва доста. Когато го преписвах, забелязах, че на две места се повтаря думата „ням“. Утре ще кажа на Николая. Ще има да се смеем.“

През есента на 1905 г. Ружа Фъртунова заминава да следва няколкомесечен курс в Одеса. Почти по същото време, с малкото спестени пари, с останало някакво наследство от майка му и с подкрепата на сестра си и зет си Лилиев осъществява една своя лелеяна мечта: напуска службата и заминава за Лозана да учи литература. Но парите бързо се стопяват. В писмо от 17 ноември 1905 г. Подвързачов съобщава: „Един приятел от Стара Загора ми пише между другото, че Николай му писал, какво след месец-два щял да се върне. . . Трябва пари да няма, бедният! — Ако мене не ме чакаше солдатлък, това неопределено положение, бих настоявал да се съгласиш да му помагаме да следва. . . От дън-душа ще жала, ако нашият даровит Николай бъде принуден да остане не повече от един канцеларски плъх като мене! . . А на pewno това го очаква! . .“

Лилиев се връща от Швейцария в края на 1906 или в началото на 1907 година. По ходатайство на Подвързачов бил назначен — види се, за да се сбъдне пророчеството за „канцеларския плъх“ — в канцеларията на Първа мъжка гимназия. Тук пристигнал на 14. II и самият Подвързачов. „Откак съм дошъл — пише на Ружа Фъртунова, (която от есента на 1905 г. е вече негова съпруга и учителствува в село Садина, Поповско). . . , намерих се в чудо: почти нямам работа — тъй малко е тя. Това е една от най-добрите страни на новото ми положение: отървах се от онова робство в Шумен. Свободен съм да ходя, да се връщам и пр. и пр. С Николая сме в една стая и „точим“ ритмите. Храним се наедно, ходим из улиците и кафенетата до към 11—12 и се разделяме да спим — той все ме изпраща до хотела. . .“ „Лошото е — добавя два дни по-късно — че нямаме много пари, да прахосваме. Впрочем, по-добре, че нямаме. . . Завчера ходихме с Николая на митинга. Имаше ужасна навалица от хора — може би десетки хиляди. . .“ В друго писмо от тия дни: „Нашето нещастие тук с Николая (те вече живеят в една квартира на ул. Венелин) е това, че никога не можем да се наядем: климатът тук е такъв, че човек чувства ненаситна охота да яде. Опусаваме сума хляб и обикновените картофи и пр. — и пак мине не мине малко време — изгладнеем като вълци. Николай се заши — лицето му стана четвъртило; аз сам ще се поправа навярно, ако продължава да ме гони същата охота за ядене. . .“

В началото на април Лилиев напуска София, за да отиде в Долна баня, да „води“ търговските книги в дъскорезната работилница на Сребърникови.

„Николай замина преди няколко дена — пише Подвързачов на 2 април 1907 до съпругата си. — Не му се отиваше; пише ми оттам, че се разкайва, дето е отишъл. Той, горкият, е още дете, та не схваща, че за него е сто пъти по-хубаво да живее в Долна баня, но с 200 лева, отколкото да е тука с 80 или 100. Ще привикне. Селото му е хубаво — балканско. Той ще може да спести там хубави пари. Но на него кой знае защо все му се иска да е в София, а не в село.“

И докрай в характера, в поведението на Лилиев имаше нещо детско. Също така той докрай не обичаше да живее на село. Но прозорливият и умен бай Митю не е можал да „открие“, че онова дете никак не е било способно да „спестява“ пари.

От време на време Лилиев прескачал до София при семейството на своя най-близък приятел и роднина. При едно такова посещение или малко по-късно, когато Лилиев живеел вече у Подвързачови, дошъл Георги Бакалов. Тогава решили Николай Михайлов да се преименува Николай Лилиев. — „Николай — пише в спомените си Ружа Подвързачова — прочете стихотворението си „Като майка разтвори кадияната си пазва“. Те решиха, че той трябва да има литературно име и по предложение на Бакалов започнаха да го наричат най-напред на шага „Лилиев“ — и така си остана.“

Георги Бакалов бил близък приятел на Подвързачов, а после и на Лилиев — когато вече е публикувал първите си стихотворения. Химнът „Към природата“, под който се явява за първи път новото име Н. Лилиев, е отпечатан в редактираното от Бакалов сп. „Съвременник“, г. I (1908), кн. 2. По това време Лилиев и Бакалов са се оближили и взаимно обикнали. „Документи“ на тяхната обич, продължила десетина години и бавно заглъзнала към края на Първата световна война, са петнадесет писма на Бакалов, грижливо запазени в инак небрежно събираната от Лилиев кореспонденция. Първото писмо, отправено до Париж, е от 10 ноември 1909 година. Лилиев още не е бил свикнал с новата обстановка в „Училището за висши търговски науки“, а приятелят и кръстникът, сега редактор на списание, което отделя най-много страници за литература, бърза да го предупреди: „за всяка книжка ще чакам „лъх“ от твоята „муза“. Обръщението е „Милий Николайчик“, така е и във второто писмо от 14 (27) януари 1910, а след това „драги“, „дорогой“ и само в изключителни случаи пак „милий“. — „Търговските глупости ще ги претупаш лесно с щастливата си памет, и колко време, каква възможност ти се разкрива за литературно образование, Николае, и за работене за литературата!“

„Слънцето“ съобщава Бакалов по-нататък — ми се много хареса и, представи си, хареса се и на Кир. Христов!“

„Слънцето“ е второто стихотворение, печатано в „Съвременник“. (год. II, 1909, кн. I). Озаглавено е „Цар Слънце“. Лилиев не го е включвал в стихосбирките си. (Вж Съчинения на Николай Лилиев, 1964, том I, стр. 276).

И във второто си писмо Бакалов се оплаква от много работа: „...едвам днес привършвам окончателно печатането на **Капитала**, та смъкнах оная плоча, която почти по-лудогие не ми даваше да помисля за нищо друго. Наистина и сега няма да се стои айлак, но — оная работа беше друга. Аз съм тъй обхвант от нея, разгложен съм, не мога да се съвзема и отспя. За идната книжка ще напиша отдавна намислената работа за Бай Ганя като социален тип — то собствено ще бъде и моята оценка за Алека. И, ако е рекъл Алахът, ще разчепкам полека-лека цялата наша худож (кхи!) литература.“

завидна памет — да се избавяш лесно от властта на комерциалните идеи, за да се унасяш в своята стихия, дето ти пожелавам от все сърце да развиеш прекрасните си задатъци."

Така сърдечно Георги Бакалов се е отнасял само с най-близките си хора. Брат му Борис Бакалов, с когото сме разговаряли за отношенията между Лилиев и Георги Бакалов ме уверяваше: „Слушай, Георге! Моят брат много обичаше Николайчика, обичаше го като свой син. . .“ Това потвърждават и „документите“. А и „Николайчика“ умееше да цени, уважава и обича такива необикновени хора като Георги Бакалов. Той е бил много доволен и щастлив, че се е срещнал с него, както с Подвързачов по-рано. Тия двама страстно предани на литературата, културни и пословично работливи другари често извикваха възхита у него и до края на живота му. Те го въвеждат и насърчават в литературата и докато е с тях, до Първата световна война, Лилиев също е увлечен възторжено в поезията, пише най-светлите, най-жизнерадостните си песни. Не беше така след войната, особено след смъртта на третия по ред венец и възхваляващ приятел, Боян Плевен. Навъсени, объркани, кисели приятели объркаха и отчаяха и поета. Болезнено, страшно болезнено беше чувствителен Лилиев към явните и скрити мисли и настроения на хората, на които се доверяваше и които обичаше, но имаше между тях и такива, които още през двадесетте години с цялото си поведение съзнателно и несъзнателно му внушаваха, че като поет той вече е казал каквото е имал да каже. Те и не подозираха колко дълбоко нараняваше това болезнено чувствителната душа на Лилиев. Сякаш да опровергае това и да изобличи тия приятели, той, щом се откъсна от тях, написа цикъла „При морето“, където поетичната му мисъл постигна недо-стигнати съвършенства в дълбочина и красота на израза. Представям си какво въодушевление щеше да влее у него един приятел като Бакалов. . . А тогава Лилиев се доверяваше на Владимир Василев, който напишеше ли статия за някой поет или писател смяташе, че този поет или писател няма защо да пише повече — ако поетът или писателят създадеше нещо ново, критикът се ядосваше. В атмосферата на това приятелство замлъкна музата на Лилиев. И не само тя. . . Тъжна история, която заслужава отделно разглеждане.

Но да се върнем при приятеля от миналото, да видим поета в Париж през януари 1910 година. Първото писмо на Бакалов окриля, ободрява неволния, но примерен студент в Търговската академия. Студентът наистина се старае извън аудиторните да не мисли за „комерциалните идеи“, да оправдае пожеланията и надеждите на оня, който е негов духовен баща.

„Твоята благоразположеност към „Съвременник“, милий Николайчик, — възхищава се доволен наставникът — е толкова безгранична, щото си позволих из тефтерчето на търговския ученик да измъкна няколко дън-дъна и да ги поместя в книга III. Те ми се много харесаха, та не можах да се избавя от изкушението, при все че в тази книжка имам маса други стихове: К. Христов, Карановски, Димчо, дори наш Борис. . .“

Следват, все от пролетта на 1910 г., къси делови писма, с които Бакалов иска Лилиев да му пише за своето „житие-битие“, за планове и намеренията си. Но, както знаем, Лилиев най-малко, или казано съвсем точно: никак не обичаше да пише за себе си; и не говореше, освен със сестра си.

Бакалов го съветва да превежда Рихард Демел и Верхарн (писмо от 2. VI, 1910) и Лилиев се заема да изпълни поръчката веднага. Така отговаря и на въпросите и на препоръките.

Четири от писмата на Бакалов са във връзка с малките книжки, които той, като пропагандист на социализма и като литератор е редактирал и издавал. През 1910 г. вече е замислил да организира „една евтина седмична библиотека“. . . и с писмо от 19 май пита Лилиев „би ли взел участие с преводи в нея — от френски и немски, предимно в стихове, всеки случай изящна литература? Разбира се, че трудът ще бъде хонориран. В случай на съгласие, посочи ми и като какви произведения ти сам намираш за годни да се преведат в таква библиотека (тя ще носи характера на Reklamm' Univ. Bibl.). . .“

Бакалов изпраща на Лилиев произведения от Лесинг, Унтман, Андре Жид, Драхман и го осведомява за онова, което са превели или ще преведат Димчо Дебелянов и Димитър

Подвързачов. След това: „За Хайневите песни ти си единствения, който ще ги преведеш с всичката им нежност. Но нека остане за след връщането ти. . .“

Ласкавите думи за способността на Лилиев да превежда Хайне, Георги Бакалов повтаря и в следното си писмо, от 11 юли 1910: „ . . . Ако ли пък преведеш Хайневите песни, то ще бъде подвиг — събитие в нашата литература. Дерзай!“ В началото на това писмо Бакалов пита какво би желал да преведе Лилиев от произведенията, които изброява: Ханеле, Онегин, Buch der Lieder („Книга на песните“ от Хайне). . . „Ако се решиш за Онегина — казва — да ти ги пратя. Разбира се, че освен тях се очаквам както Уитмен, така и Тясната врата (от Андре Жид). Дори не разбирам, защо последната искаш да пратиш след Уитмена, когато, както ми каза Митю, ти си я имал вече преведена? Бих желал още в първите номера да сложа твой превод. . .“ Лилиев очевидно е отказал да се заеме с „Евгений Онегин“, защото с писмо от 15 септември с. г. Бакалов му съобщава, че Димитър Подвързачов, след като превел „Апог опния“ от Зьодерберг „сега ще превежда Шекспировата поема В е н е р а и А д о н и с, а по-нататък Е в г е н и О н е г и н и М е д е я“.

Това „по-нататък“ не настъпи никога. След като през 1926 г. се сближих с Димитър Подвързачов, често пъти е ставало дума за желанието му да преведе бележития стихотворен роман на Пушкин. — „Спрях — казваше с благата си усмивка бай Митю — още на първия стих: „Мой дядя самых честных правил. . .“ А Лилиев смяташе, че би било безсмислено да се прави опит да се превежда „Евгений Онегин“. „Слава богу, — добавяше Лилиев — ония, които биха разбирали красотата на това произведение, сигурно могат да го четат и в оригинал. . .“

През септември Бакалов с „благодарение“ съобщава на Лилиев, че е получил „хубав превод“ от него и се извинява, че отпечатването му ще закъснее по вина на печатницата. . . „Както виждаш — завършва писмото си Бакалов — Малка библиотека ще бъде „чудо“ — само че все още не сме изкарали нито една книжка, при все че с цели единадесет номера се мъчи печатаря.“

Следващите писма на Бакалов, запазени в архива на Лилиев, са от 1913, 1914 и едно от 1915 г., когато Бакалов, заедно с Роман Аврамов, Кръстьо Раковски и д-р Никола Сакаров редактира сп. „Борба“. Списанието започва да излиза непосредствено след Балканската война. (Подробности за него и за „Съвременник“ вж. в книгата на Желю Авджиев — „Георги Бакалов. Литературно-критическа дейност“, 1959 г., стр. 38—53 и в моята книга „Николай Лилиев — човекът, поетът“, 1963, стр. 53—59). Първата книжка на „Борба“ излиза на 1 октомври 1913. На 11 октомври Бакалов пише на Лилиев в Свищов: . . . „Какво ще кажеш за първата книжка? В кн. втора ще бъдат обявени за сътрудници и други литератори, между които нашият Митю. Ще бъде във възторг, ако за нея книжка ми пратиш нещо, което да напомня музикалните ти химни на пролетта и на Слънцето (в „Съвременник“). Моите сърдечни привети. Твой Г. Бак.“

В малка бележка без дата, по всяка вероятност приложена към писмо, по същото време Бакалов пише: „Дорогой Николае! Ако не си се удавил в наводниението, очаквам да украсиш идната — и идните — книжки на спис. със своите поезии. Бъди здрав, бодър и смел!“ Колко уместно е пожеланието на по-стария, трогателно предан и прозорлив приятел и литератор. С всичките си писма той се стреми неусетно, като опитен педагог и дълбок психолог, да насърчи, да подхрани у Лилиев оптимистичната струя, възторзите към светлината, природата; да вдъхне бодрост, мъжествено дръзновение и смелост в поета, който още в първите си опити е раздвоен — ту песимист, ту окрилен и бодър. Бакалов внимателно се старае да прогони песимизма из душата на обичания приятел. „Милий Николайчик, отдавна, много отдавна не съм чел, — (в писмо от 17 окт. 1913) — таквази пленителна поезия на български — пък и чел ли съм въобще? . . . както тя божествени късчета на Уитмана! Не мислех, че моето закоравяло сърце е спазило още способността да се трогва тъй, както ме развълнува тоя тънък непознайка, толкова възхитително предаден на нашия език. . .“

Прекрасен е изборът ти и на другите две късчета, и също такъв е преводът им. Слушай: не е ли преводът по-хубав от оригинала? Още в книга втора ще поместя всичко. Готви се за трета III!“

„Късчетата“, преводът на които е трогнал тъй силно, „заковавалото сърце“ (както ти заковавало, в писмата, които тук цитираме, критикът е много повече ентусиазиран и лирично нежен от поета, когото хвали) — са: от Уитман — „В кабинираните кораби по морето“, „Личността възпявам аз“ и „Като размислях в мълчанието“, публикувани в кн. втора на „Борба“. Другите две „късчета“, за които говори Бакалов в писмото, което завършва с „не е ли преводът по-хубав от оригинала“ са: „Сърцето на Ялмара“ от Леконт де Лил и „Тримата (След боя)“ от Ленау.

В книга трета се явява цикъл „Немските поети“: от Рихард Демел — „След дъжд“ и „Блаженство“; от Арно Холц — „Далеко някъде лежи страна“, „Аз съм звезда. Аз блестя“, „Старите хижи“, „По света“ и „Пред моя прозорец“; от Йоханес Шлаф — „Дъжд“ и „Вереск нахитил на своята шапка“.

Лилиев не харесваше тия (и още много други) свои преводи. Показателно, като отговор на възхищенията на Бакалов, е онова, с което Лилиев завършва бележката си за Уитман, отпечатана в същата книжка: „... В Русия, покрай Чуковски, е превеждал Уитмана и К. Балмонт, изданието на чиито преводи е конфискувано и недопуснато от руската цензура. Не предава ли това последно обстоятелство още по-голямо обаяние на Уитмановото творчество и не ще ли бъде вече много, ако предупредя случайния четец, че свободният стих, който не познава тесните окови на ритъма и римата и в който са написани лирическите творения на Уитмана, се предава с голяма мъка, за да не кажа съвсем не се удава на нашия роден език, несвикнал все още с щастливите изрази на истинската творческа мисъл?“ (1 ноември 1913 г.).

Най-дългото и най-интересното от тия писма, в които се разкрива преди всичко вътрешният образ на Бакалов — възторжен приятел, братски внимателен, нежен, деен, отзивчив и искрено загрижен за бъдещето развитие на поета, когото сам е нарекъл със свенливото име Лилиев — е писмото от 6 януари 1914 година. То е един вид новогодишно пожелание, изпълнено с приятелски чувства, но този път и с плахо изразено напътствие социалистът, борецът Бакалов се произнася доста критично за преводите на Лилиев, които е поместил в книга трета на „Борба“, а след това — все тъй приятелски и насърчително, както никой друг другар и приятел на Лилиева никога не му е писал — дава своите препоръки:

„Драги Николае! В кн. V, която тъкма да сложа под печат към 20 т. м., ще поместя статийка за Верхарена. Ще бъде добре, ако — за един вид илюстрация към статията — можех да поместя неговите стихове. Още повече, че почти нищо нямаме на български от него. Ако преведеш, имай пред вид да бъде социална поезия. Онова, което дадохме за Демеля (също за Холца и Шлафа), не е характерното за неговата поезия. Онова, което разбрах от преводите из тия поети, ми харесва, но бих предпочел да бъде друго преведено. Тъй като списанието има борчески цели, то не може да се задоволи със стихове сами по себе си красиви — като звук, музика, картина. Ако идеята се вплиташе в тяхната музикалност и образност! Тъй както бе с Уитмана (Уот, а не Уолт — нали?), Леконт де Лиля, Ленау. Този ми бележка, надявам се, не ще ти се зловиди. Помниш „Съвременник“ — ако там се погаждахме, много повече днес ще се разбереме. Ако ми пращаш работи таквиз, както в кн. II на „Борба“ или както в „Съвременник“, било преводите из Розенфелда, било оригиналите „Бог-Слънце“, „Химни на пролетта“, „Аз чувам“ и пр., които отговарят на духа на списанието, те ще определят неговата литературна физиономия. Пращаш ли други — списанието ще страда, тъй като отговарящите на неговия дух поезии, идеи от другаде, не могат да се сравнят по красота и музикалност с твоя стих, дори и най-мъглявия — и ще излезе, че хубавите стихове, които помистам, не са определящи лика на „Борба“, а които отговарят на нейния дух — не са дотам. С две думи бих казал: истинският поет не върви по отпъкани

пътница, той е революционер; такъв си и ти преди всичко по настроенятия, такива на града, на новия град; сетне по стиха, нервен, музикален и фин, който не само не е тоя на Вазова, но не е и на П. П. Славейков; най-сетне — защо да го не кажем? — без да си минал школата на социализма, нима ти, отзивчив към трептенето на един капещ лист, не си цял протест против голямата обществена неправда, която смазва милионите и развърта малцината привилегирани, нима не са всичките ти симпатии към страната на борещите се за хляб, свобода, щастие, поезия и изкуства? Не искам да бъдеш стихотворен агитатор на точките от нашата програма, но за да се разберам по-добре, ето ти конкретен случай: „Новата песен“ и „Крал Харалд“ от Хайне. Ако ми предстоеше да издам целия Хайне, никакво колебание, нито пък ако тъкмах сборник от изящни парчета. Но за „Борба“ сам ще се съгласиш, че по-подходна е „Новата песен“. (А гророс: тя и до ден днешен няма достоен превод на български). А нима и „Новата песен“ няма да ти се удаде тъй отлично, както ти се е удал „Карл Харалд“? . . .“

Цитирах писмото изцяло, с някои несъществени съкращения, защото то е между най-съдържателните и показателни „документи“ за литературния критик и редактор Георги Бакалов, а, едновременно, е и изключителен факт в биографията на един от нашите първи поети. Това писмо отразява една много важна среща между критик и другар-социалист и един поет, в младите си години също приобщен към социалистическото движение, разбрал най-същественото в него: — борбата срещу една хищническа класа — но едновременно с това попаднал, като поет, под влиянието на пропагандаторите на т. н. „чисто изкуство“. А още в ученическото посвещение от 1903 г. той се е изявил и като убеден песимист. Бакалов, както вече изтъкнах, се старае да го измъкне из това тресавище и да поддържа у поета също така отрано изявената негова младежка възторженост пред светлината, пред красотата и мъдростта в природата, да го привлече активно в борбата за унищожаване корените на обществената неправда.

Писмото очевидно е оказало необходимото въздействие над поета, защото тъкмо в тая грижливо подготвяна пета книжка на „Борба“ се явява антимилитаристичното стихотворение на Лилиев „Моята родина“ с революционния намек в заключителната строфа:

Ала в оня миг, когато гръмне
властният глас народен в родния край —
в моята родина ще разсъмне —
своите синове тя ще познай!

Мисля, трябва да се отбележи, че и в първото свое стихотворение с граждански мотив „Аз чувам сърцето на мъртвия град“ („Съвременник“ г. II, кн. 2 1909), писано в атмосферата, която е създавал около себе си Бакалов, революцията пак иде с тътен, с гръм:

. . . Защото аз чувам, че скоро ще гръмне
стоманныят чук
и тежкият влак.

Аз чувам болезнения звук
на глухия мрак. . .

Защото аз чувам, че скоро ще съмне. . .

И поемата „Градът“, отпечатана в списанието на Страшимиров „Наш живот“ (год. V, 1912, кн. 2—3) и датирано: „Париж, 1911“, е създавано в духовната атмосфера на дружбата с Георги Бакалов. Той по това време не редактира и не издава свое списание, няма за сега известни и негови писма до Лилиев от тия дни, но сътрудничеството в „Борба“ и писмата от 1913 и 1914 г., на които се спрях, показват, че духовната взаимност между тях не е отслабвала.

Пак след препоръката на Бакалов в писмото от 6 януари 1914 г., Лилиев превежда от Емил Верхарн „Животът“, отпечатано в книга шеста на „Борба“ с дълбоката му и призивна човешка мисъл:

Да любиш силно себе във другите лица,
които се разпалват сред същите борби
към бъдност, от която долавят се тръби;
да любиш техний разум и техните сърца,
защото те страдаха в безумни, черни дни
от същия кървав ужас, от същите злини. . .

От януари 1914 г. започва да излиза месечно литературно списание „Звено“, под редакцията на Димитър Подвързачов. Първата му книга се открива с „Легенда за разблудната царкиня“ на Димчо Дебелянов, а след няколко страници следва цикъл стихотворения от Лилиев, — „Девственник“, „Даниел“, „Умора“ — които остават и днес между най-характерните, най-типичните лилиевски творби. Вее от тях неповторимото лилиевско отричане от някои светли сили в живота:

О миг тържествен — миг божествен
за несъбудената плът,
пленена в прокълнатий път
на ужаса да бъдеш девствен!

Сърдечното писмо на Бакалов от 6 януари 1914 г. сякаш е отглас на братската му тревога за тия именно изповеди на „Милия Николайчик“. За тях специално, друго писмо не му е писал, но за „Война — откъслец от поема“, отпечатана в книга втора и трета на „Звено“ (там е и „Към родината“) пише в писмото си от 8 май, което публикувах в книгата „Николай Лилиев — човекът, поетът“ (1963, стр. 578): „Харесаха ми стиховете ти по войната в „Звено“. Интересни, поетични и все тъй тъжни са и бележките ти там“.

Не само от издателска и редакторска ревливост Георги Бакалов сигурно не е бил доволен от участието на Лилиев в „Звено“. „Поетични и все тъй тъжни са и бележките ти там“ не подсещат ли за напътственото писмо от 6 януари, с толкова деликатно изразено желание да вижда по-младия си приятел бодър певец на слънцето, на борбата, на революцията? Желанието е почти илюзорно, но реална е обичта на критика и удивително мъдрия израз на неговите съвети. Лилиев се вслушва в препоръките и съчинява „Моята родина“, превежда от Верхарн „Животът“, ала кажи-речи едновременно превежда пак от Верхарн за „Звено“ тъжното стихотворение „Една вечер“ (кн. 2 и 3, стр. 137). В същата книжка са печатани и „интересните, поетични и все тъй тъжни бележки“ на Лилиев под общо заглавие „За шестима великани“ (осем страници набрани с петит). Мисълта на Лилиев в тия бележки е колеблива, замъглена от премного цитати. „Великаните“ са: Пол Верлен, Стефан Маларме, Алберт Самен, Шарл Ван Лерберг, Морис Метерлиник и Емил Верхарн. В тия бележки все още се чувства сътрудникът на „Съвременник“ и „Борба“, приятелят на Бакалов и социалистите. За Верхарн например е казано: . . . „най-възвишен виртуоз на френското слово. какъвто Франция не помни от времето на Юго. Но Емил Верхарн, който познава черните сплинове на самотата, който е разхождал своята тъмна меланхолия край Темза и Сена, — принадлежи към оная „упорна раса, която иска, след като е искала вече, се повече и повече“ — и смогва сред безумните погроми, които преживява, „да присъедини към фламандските равнини гиздавото човешко царство, рожба на неговата идеалност и изкуство“. Бележката завършва: „Така този голям лирик остава верен на своя девиз „Toute la vie est dans l'essor“ — Целият живот е в подъема („Звено“, стр. 175)

От 2 август 1914 г. започва Първата световна война. След една година, на 1 октомври 1915, в нея се намеси и България (до 29 септември 1918). Прогресивните сили в страната,

начело с тесните социалисти, се бориха с царя и неговите послушници да не въвлечат България в тая война, но не успяха. Николай Лилиев със стихотворението „Моята родина“, печатано в „Борба“, и с поемата „Война“, печатана в „Звено“, се проявява като антимилиитарист. По време на войната той написа „В тоя век на хищно изстребление. . .“

Но войната обърка хора като Лилиев. И след Октомврийската революция объркването им продължи. Осветление върху същността на това объркване дават редица писма до Лилиев от Подвързачов и други сътрудници на „Звено“, но този въпрос ще разясня отделно.

Бакалов и Лилиев се срещнаха по време на войната в Ниш. Поетът, редник от 56 пехотен полк с пушка в ръката и критикът-офицер, адютант на бригада от Шеста Бдинска дивизия, потаяваха дълбоко в душите си своята ненавист към ония, които ги бяха облекли в мундири. Бакалов гледаше с нескривана мъка своя Николайчик, а се постара да обърне мъката в шега, за да не понизи още повече самочувствието на поета, преобразен с насилие в редник с пушка. В раницата си войникът скъта сборка стихотворения на Войслав Илич, които му подари бригадният адютант. Години наред след това Бакалов разказваше на приятели и другари за тая среща и в разказа му преливаше искрена обич и възторг към поета. . .

След краткотрайно колебание, отразено във втората годишнина (1919—20) на „Борба“, Георги Бакалов смело застана в челните редове на Българската комунистическа партия. Сега той се свързва с Христо Смирненски, с Разцветников, Фурнаджиев, Каралийчев, Радевски, Младен Исаев, Караславов. . . и оттук започват най-сериозните му прояви на литературен критик. Приятелят му отпреди войната, без да е загасил в душата си светлината на младежките идеали, без да е забравил „класовия антагонизъм“ и „капиталистическата система“ като основна причина за войната, е далеч от борбата, за която по-рано е имал съзнание, прави своята тъжна изповед („Какво ще кажем ние на младите сърца?“) и все порешително се отпуска във властта на безпросветен песимизъм. Надделява в неговата участ отсега до Девети септември оная струя в душата му, която Бакалов все се е силил да отстрани. Той дори написа жестока статия срещу своя някогашен приятел, който не се вслуша в съветите му от януари 1914 година. Но врагове те не бяха и не можеха да бъдат.

Няколко години след като бе отпечатана статията на Бакалов, двамата се срещнаха при последната трамвайна спирка в Лозенец. Лилиев чакаше трамвая и ето като изневи делица се изправи пред него Георги Бакалов — задъхан, устремен, както винаги някъде по бърза работа, като едва задържаше под мишницата си препълнената чанта с книги и ръкописи. Може би и Бакалов се изненада. Много вода беше изтекла, Бакалов живя и работи в Съветския съюз, сега се старееше да обединява и напътствува млади литературни творци (Ангел Тодоров, Никола Ланков) да осветлява от гледището на марксизма и ленинизма българското възраждане. . . а Лилиев работеше в театъра и сякаш беше забравил, че е и поет. . .

Трамвайт пристигна и даде знак, че тръгва. Бакалов трепна, но преди да се хване за дръжката каза с привичната усмивка в очите си: „Никалайчик, нали не ми се сърдиш?“

— Защо ще ти се сърдя! . . . Бих ти се сърдил, може би, ако беше изневерил на себе си. . .

Трамвайт тръгна припряно. Лилиев остана да чака следващият.

Скоро след това, на 14 юли 1939 г., Бакалов почина. В гъстата и дълга колона на другарите и почитателите, които на другия ден изпращаха тялото му към софийското гробище Николай Лилиев вървеше всред група писатели. Говореха за покойника, който никога не бе узнал сладко ли, горчиво ли нещо е покоят. Тогава Лилиев каза:

Той написа, преведе, редактира толкова книги, колкото мнозина от нас, дето сме тръгнали сега след него, не са и прочели. . .